

УДК 657: 311.216: 678/645:77.1

**ӨНДІРІСТІ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ШЫҒЫНДАРДЫҢ ӘСЕРІ**

Корабаев Бейбит Сыбанбаевич

6D04105 Есеп және аудит тобының 1 курс докторанты

Еуразия ұлттық университеті. Л.Н. Гумилев, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші – қауымдастырылған профессор Аманова Г.Д.

2021 жылғы 01 қыркүйектегі Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында: Биыл егемен ел болғанымызға 30 жыл толып отыр. Тәуелсіздік – біздің ең қастерлі құндылығымыз. Қазақстан Тұңғыш Президентіміз – Елбасының дара саясатының арқасында табысты ел ретінде бүкіл әлемге танымал болды. Ең басты жетістігіміз – біртұтас ел болып, жаңа мемлекет құрдық. Іргемізді бекітіп, еңсемізді

тіктедік. Халықаралық қауымдастықтың белді мүшесіне айналдық. Тұрақты қоғам қалыптастырып, орнықты даму жолына түстік. Мемлекеттілігімізді нығайту үшін бір ел болып еңбек етіп жатырмыз. Еліміздегі экология мәселесі басты назарда болуға тиіс. Әсіресе, ауаның тазалығы айрықша маңызды. Осы жолдауды негізге ала отырып 21 ғасыр қоғамға қоршаған ортаны қорғауға қатысты жоғары талаптар қояды. Қоршаған ортаға қысымның күшеюі, су және қазба байлықтары сияқты табиғи ресурстардың азаюы, биосфераның нашарлауы, сондай-ақ прогрессивті климаттық өзгерістер әлеуметтік шиеленіс әлеуетін дамытатын және экономикалық өсудің тежеушісі болуы мүмкін экологиялық тәуекелдерді қамтиды. Тұрақты дамуға, демек, адам өмірінің негіздерін сақтауға бағытталған экономика ерекше маңызға ие. Мұндай экономика ұзақ мерзімді экономикалық өсудің алғы шарты болып табылады [1].

Жумабекова Г.Ж., Кыпшакбаева А.С. ойларынша «Мұның шешуші факторы өндірістің өсуіне, халықты жұмыспен қамтуға және экологиялық күйреудің алдын алуға ықпал ететін «Жасыл экономика» әлеуетін пайдалана алатын білікті кадрларды даярлау болып табылады. Экономика мен экологияға қойылатын талаптарды кешенді және бірлескен күш-жігермен ғана қанағаттандыруға болады. Бірлескен күш-жігермен және жан-жақты құралдармен – ғылымның, экономиканың, азаматтық қоғамның және саяси шешімдерді тасымалдаушылардың күш-жігерін жаһандық біріктіру» [2].

Бүгінгі таңда әрбір өндіріс қоршаған ортаны ластауға әкелетінін ескере отырып, қазіргі жағдайды Е.В. Гирусов «Экономиканың экологиялық-экономикалық дамуының қазіргі түрін экономикалық дамудың техногендік түрі ретінде анықтауға болады. Бұл экологиялық шектеулерді есепке алмай жасалған, жасанды өндіріс құралдарын пайдалануға негізделген дамудың табиғатты интенсивті (табиғатты бұзушы) түрі. Дамудың техногендік түрінің сипатты белгілері табиғи ресурстардың қалпына келмейтін түрлерін (ең алдымен пайдалы қазбалар) тез және сарқылумен пайдалану және қалпына келетін ресурстарды (топырақ, орман және т.б.) мүмкіндіктерінен асатын мөлшерде шамадан тыс пайдалану болып табылады. оларды көбейту және қалпына келтіру» [3].

1992 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Өнеркәсіпті дамыту жөніндегі комиссиясы (UNIDO) таза өндірісті «адам денсаулығы мен қоршаған ортаға қауіптерді азайту үшін процестер мен өнімдерге кешенді профилактикалық экологиялық стратегияны үздіксіз қолдану» деп сипаттады. Бүгінгі таңда көптеген ерекше қанық нарықтарда «тұрақты» бренд өнім маркетингі үшін өте маңызды. Ластанудың маңызды көздері болып табылатын және экологиялық талаптарға сай келмейтін компаниялар өз нарықтарын жоғалтады, қоғамдық айыптауларға және тұтынушылардың бойкотына ұшырайды [4].

Әдетте сатып алушылар - экологиялық таза өнімдерді жақтаушылар келесі өнімдерді сатып алудан бас тартады:

- тұтынушылардың және басқа адамдардың денсаулығына әсер ету;
- өндіру, пайдалану және кәдеге жарату процесінде қоршаған ортаға елеулі зиян келтіруге;
- өндіру, пайдалану және кәдеге жарату процесінде энергияның айтарлықтай көлемін тұтыну;
- ораманың артық болуынан немесе қызмет ету мерзімінің тым қысқа болуына байланысты қажетсіз қалдықтарға әкелу;
- жойылып кету қаупі төнген түрлердің жүнінен, жүнінен немесе етінен жасалған немесе экологиялық қолайсыз жерлерден әкелінген;
- жануарларға қатыгездікпен байланысты;
- басқа елдерге зиянды әсер етеді [5].

Қоршаған ортаның ластануына жол бермеу үшін күш-жігерді қазіргі заманғы жетістіктердің толық арсеналын пайдалана отырып, шығарындыларды, төгінділерді, қалдықтардың түзілуін болдырмайтын, азайтатын немесе бақылайтындай процестерді, материалдарды, тәжірибелерді немесе өнімдерді пайдалануға бағытталу керек: өндіріс

процесіндегі, басқару механизмдеріндегі өзгерістер, ресурстарды тиімді пайдалану және материалдарды ауыстыру, қалдықтарды өңдеу және материалдарды қайта өңдеу.

Тұрақты даму принциптерін негізге ала отырып, кәсіпорындар қоршаған ортаны қорғау шығындарын, қоршаған ортаны қорғау активтері мен міндеттемелерін дұрыс есепке алмаған жағдайда оларды өз қызметінде жүзеге асыра алмайды. Өндірісті жасылдандыруға қол жеткізудің маңызды құрамдас бөлігі экологиялық таза өнім сапасына қол жеткізу және оны есепке алу болып табылады. Өнім сапасын қамтамасыз ету белгілі бір шығындармен байланысты. Олар өнімнің өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде және кезеңдерінде қалыптасады: өнімді әзірлеуден бастап оны жүзеге асыруға және сатудан кейінгі қызмет көрсетуге дейін.

Шығындар есебі, олардың жіктелуі, экологиялық есеп мәселелерінің теориялық дамуына көп көңіл бөлінеді. Өндірістегі есеп жүйесіндегі экологиялық шығындар есебін жетілдіру мәселелеріне көптеген жұмыстар арналған.

К.Т. Тайгашинова, «Экологиялық шығындар кәсіпорын мен табиғи ортаның өзара әрекеттесу нәтижесінде туындайды және әдетте, қоршаған ортаны қорғауға, жаңартылатын ресурстарды молайтуға және қоршаған ортаға теріс әсер еткені үшін ақы төлеуге жұмсалатын шығындар түрінде бөлінеді». [6].

Сондай-ақ өз зерттеулерінде Ф.К. Ердавлетова «Экологиялық шығындар деп табиғатты қорғау қызметін жүзеге асыру үшін қажетті ресурстардың барлық түрлерінің жиынтығы, құндылық түрінде көрініс табатын экологиялық шығындар түсініледі» деп атап көрсетеді [7].

Қ.С. Саенко шаруашылық жүргізуші субъектінің экологиялық процестерін табиғатты пайдалану салаларында: табиғи ресурстарды игеру, өндіру, пайдалану; қоршаған ортаға теріс әсер ету; қоршаған ортаны қорғау шаралары. Бұл процестер, автордың пікірінше, кәсіпорындардың өндірістік циклінің біртұтас жүйесінің дербес құрамдас бөліктері ретінде қарастырылуы керек [8].

З.С. Тұяқова мен А.А. Черткова, экологиялық шығындар – бұл кәсіпорынның өндіріске дейін немесе өндіріс процесінде жүргізілген табиғатты қорғау шараларымен байланысты, өнімнің өзіндік құнына кіретін немесе табиғатты қорғау объектілерінің өзіндік құнына жинақталған шығындары (материалдық, еңбек, қаржылық) [9]. Белоусов А.И.-мен келіспеу мүмкін емес. «Табиғатты пайдалану процестерімен белгілі бір дәрежеде байланысты өнімнің (жұмыстардың, қызметтердің) өзіндік құнына кіретін шығындардың саны мыналарды қамтуы керек:

- өндіруші салалардағы дайындық жұмыстары

- технологиялық процестер мен өндірісті ұйымдастыру тұрғысынан қоршаған ортаны қорғау параметрлерін жақсартуға байланысты күрделі емес шығындар, сондай-ақ алынған өнімнің экологиялық тазалығын арттыруға байланысты шығындар. Бұл шығындар өндіріс процесінің бөлігі ретінде жұмсалады. Мұндай шығындардың мысалы ретінде тамақ және тоқыма өнеркәсібінде экологиялық таза ингредиенттер мен бояғыштарды, тұрмыстық техниканың радиациялық әсерін азайтуға арналған құрылғыларды және т.б.

Технологиялық процестің экологиялық параметрлерін жақсарту, өндірісті ұйымдастыру және өнім сапасы жаңа технологияларды жасаумен, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды жүргізумен байланысты болса, онда оларды күрделі шығындармен байланыстырған жөн;

- экологиялық процеске қызмет көрсетуге, оны материалдық ресурстармен, құрылғылармен, құралдармен және басқа еңбек құралдарымен қамтамасыз етуге байланысты шығындар;

- қоршаған ортаны басқару процесін ұйымдастырумен байланысты шығындар;

- кәсіпорында табиғатты қорғау қызметімен айналысатын жұмыс күшін тарту, кадрларды даярлау және қайта даярлау қажеттілігіне байланысты шығындар;

- қолданыстағы заңнамаға сәйкес белгіленген мөлшерлемелер бойынша жүргізілетін әлеуметтік сақтандыру қорларына бірыңғай әлеуметтік салық бойынша аударымдар;

- негізгі қорлар мен материалдық емес экологиялық активтердің, атап айтқанда тазарту құрылыстарының, қоршаған ортаны қорғау технологияларына патенттердің, қоршаған ортаны бақылау құралдарының амортизациясы;

- экологиялық сипаттағы объектілерді жалдау және жалдау төлемдері (мысалы, арнайы көліктерді пайдаланғаны үшін;) экологиялық параметрлері жақсартылған өнімді өткізуге арналған шығындар (жарнамалық шығындарды қоса алғанда);

- бюджетке төленетін салықтар мен алымдарды және экологиялық таза өнім өндіруге жұмсалатын шығындарға кіретін басқа да міндетті төлемдерді төлеу (мысалы, тұрмыстық құрылыстарға радиацияны азайту құралдарын орнату үшін пайдаланылатын қосымша жабдыққа мүлік салығы);

- қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларға байланысты өнімсіз шығындар;

- басқа да шығындар» [3].

Өндіріс шығындарын неғұрлым толық анықтау және өнімнің (жұмыстардың, қызметтердің) жекелеген түрлерінің өзіндік құнын анықтау үшін өндірісті ұйымдастыру мен технологиясының ерекшеліктерін ескере отырып, шығындарды есепке алу объектілері мен калькуляциялау объектілерін дұрыс орнату қажет.

Бұл ретте шығындарды есепке алу объектілерін шығыстар туындайтын орындарды, атап айтқанда нақты цехтарды, өндірістік үй-жайларды, учаскелерді және басқа құрылымдық бөлімшелерді түсіну әдеттегідей, олар контекстінде өнім өндіруге, жұмыстарды орындауға және қызмет көрсетуді топтастыру керек.

Өндіріс шығындарын есепке алудың маңызды кезеңі барлық өнімдерді де, олардың жекелеген түрлерін де өндіруге (өндіріске) жұмсалатын материалдық, еңбек және қаржылық ресурстарды нормалау, сондай-ақ өндіріс процесінде нақты шығындарды белгіленген нормалармен жүйелі түрде салыстыру болып табылады. Стандарттар, бағалаулар, олардан ауытқуларды анықтау мақсатында тапсырмалар.

Шикізат (материалдық) ресурсты өңдеу сипаты мен тереңдігіне байланысты белгілі бір бөлігі қоршаған ортаны ластаушы тасымалдаушы болып табылатын қалдықтар түзіледі. Әрине, қалдықтардың айтарлықтай бөлігі оларда уыттылық белгілерінің болмауына байланысты қоршаған ортаға тікелей қауіп төндірмейді.

Есепті кезең аяқталғаннан кейін бастапқы материалдар туралы мәліметтерді пайдалану негізінде шикізат пен материалдардың шығыстарының нормативтері жасалады, онда материалдың әрбір түрі бойынша нақты шығын нормалар бойынша шығыстарға және нормалардан ауытқуларға бөлінеді. Бұл ретте бастапқы құжаттарда шығындарды кәсіпорын бөлімшелері, өнім түрлері және материалдар топтары бойынша топтастыру белгілерін кодтау орынды.

Қалдықтардың (соның ішінде улы) мөлшерін азайту мақсатында шикізаттың барлық компоненттерін өнімді пайдалануға мүмкіндік беретін қалдықсыз технологиялар енгізілуде. Сонымен қатар, егер қалдықтар негізгі өндірісте пайдаланылса және шығындары жоғарыласа, онда олар бастапқы материалдық ресурстардың төмендетілген бағасы бойынша (мүмкін пайдалану бағасы бойынша) бағаланады.

Шикізаттың нақты түріне (ағаш дайындау, пайдалы қазбаларды барлауға төлемдер) байланысты шығындарды өтеуге байланысты шегерімдер мен төлемдерді өнімнің нақты түрінің өзіндік құнына қосу мақсатқа сай деп саналады. Егер бұл шегерімдерді өнімнің белгілі бір түрінің өзіндік құнына тікелей қосу мүмкін болмаса (су шаруашылығы жүйелерінен алынатын су ресурстарын пайдаланғаны үшін төлем және т.б.), стандартты шығындарды жекелеген түрлер арасында бөлудің арнайы әдістерін әзірлеу қажет. өнім және оларды кейіннен есептен шығару процесінде өнімнің жекелеген түрлері арасында пайдалану нақты шығындар.

Қолданыстағы бухгалтерлік есеп жүйесінде қайтарылатын, қайтарылмайтын қалдықтардың айырмашылығы бағалауға жатпайды. Дегенмен, қайтарылмайтын бөлігі болып табылатын және қоршаған ортаны ластаушы тасымалдаушылар болып табылатын улы қалдықтар экологиялық төлемдерді жүзеге асыруды қажет етеді. Улы қалдықтар әртүрлі

дәрежедегі экологиялық қауіптілікпен сипатталады. Ең жалпы түрінде олар IV кластарға (топтарға) бөлінеді: I – аса қауіпті; II – аса қауіпті; III – орташа қауіпті; IV – қауіптілігі төмен.

Зиянды заттың қауіптілігін анықтау критерийі шекті рұқсат етілген концентрацияның басқа деңгейі болып табылады. Улы қалдықтардың алғашқы үш тобына қатысты табиғи ортаның сол немесе басқа құрамдас бөліктерін ластағаны үшін экологиялық төлемдер жүйесі пайдаланылады, оның қайсысын есептеу және оны жасалған өнімге (жұмысқа немесе қызметке) жатқызу тәртібін ескеру қажет. бөлек. IV қауіптілік сыныбының қайтарылмайтын қалдықтарын уыттылығы бойынша үш позиция бойынша қарастыруға болады:

- қалдықтардың белгілі бір қауіптілік деңгейі бар, бұл ең аз мөлшерде болса да экологиялық төлемдерді қажет етеді;

- қалдықтар улы қауіпті болып саналмайды, бірақ қоршаған ортаны ластайды және ұйымдастырылмаған сақтау орындарында сақталады;

- қалдықтар ластаушы заттар ретінде қарастырылады және арнайы ұйымдастырылған қоймаларда сақталады [9].

Осылайша, өндірісті жасылдандырудың өсу тенденциясы жағдайында заманауи нарық талаптарына жауап беретін компаниялардың табысты жұмыс істеуі көбінесе экологиялық талаптарды сақтауға байланысты, бұл экологиялық есеп ажырамас бөлігі болып табылатын басқару құралдарын пайдалануды айтарлықтай қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>

2. Жумабекова Г.Ж., Кыпшакбаева А.С. Организация управленческого учета природоохранной деятельности // Вестник КазНТУ им. Сатпаева – 2012. - № 3 (91). - С. 27-34

3. Ахметова А.С., Университет Нархоз - Экологизация производства и его влияние на учет затрат, http://www.rusnauka.com/15_EISN_2016/Economics/7_211676.doc.htm

4. А.А. Nurgaliyeva, D.Z. Aiguzhinova, A. G. Zeinullina, B. S. Korabayev, GK.Kenzhetayeva THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL INDUSTRY, Международная научно-практическая конференция «Экономика. Экология. Безопасность» Сб. науч. тр. / Под общ. ред. Л.

5. Н. Родионовой; Уфимск. гос. авиац. техн. ун-т. – Уфа: РИК «УГАТУ», 2020. – 310 с. Zabel H.-U. (2006) Von der Nachhaltigkeitskonzeption zur Nachhaltigkeitsökonomik und zum Nachhaltigkeitsmanagement.

6. Ewringmann D., Koch L., (2007): Einleitung in die Problemstellung: Chemische Industrie, Nachhaltigkeit und Innovationen.

7. Nurgaliyeva A., Korabayev B., Matenova Z., Zeinullina A., Sartova R. PRIORITIES OF APPLICATION OF HIGH TECHNOLOGIES IN THE INDUSTRY ON THE PRINCIPLES OF GREENING - BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ISSN 1991-3494 Volume 4, Number 392 (2021), 75 – 82 <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.137>, ГРНТИ 06.39.31 - УДК 332.1:339.564 (574.25)

8. Демина Т.А. Учет и анализ затрат предприятий на природоохранную деятельность. - М.: Финансы и статистика, 1990. - 112 с.

9. Корабаев Б.С., Абдрахманова Н.Б. Экологиялық есептілік: қаржылық есептіліктегі маңызы мен әдістемесі - Журнал включен в базу данных РИНЦ (eLIBRARY), Вестник Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева. Выпуск № 1 (46). – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2020. – 213 с. ISSN 2309-6977